

1. Putesestviye Ibn-Fadlana na Volgu [The Journey of Ibn Fadlan in Volga-Ural region] / [Perevod i kommentarii A.P. Kovalevskogo] Pod redakciyey I.Yu.Krakhkovskogo. – M.-L.: Idz. Akademii nauk SSSSR, 1939. – 228 s. "Bibliotheca electronnyh resursov Istoricheskogo fakulteta [Electronnyi resurs]. Rejim dostupu. <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/fadlan.htm>
2. Fedotova T. Sud biev kak demokraticheskiy institut otpravleniya pravosudiya v traditsion-nom obshestve [Biy court as democratic institute of justice in traditional society] // Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta. – Vyp. 3 (76). [Bulletin of the Chelyabinsk State University – Vol. 3 (76)] – Chelyabinsk: Izd-vo Chelyabinskogo universiteta, 2006. – S. 134-137
3. Yurchenko A.G. Imperiya i Cosmos: Realnaya i fantasticheskaya istoria pohodov Chingiz-khabna po materialam franciskanskoj missii 1245 goda [Empire and the Universe: real and legendary history of conquests of Chingiz-khan. Materials of franciscan mission in 1245 year]. – SPb. Eurasiya, 2012. – 432 s.
4. Yurchenko A.G. Mejdu Yasoy i Koranom. Nachalo konflikta. Kniga-konspekt [Between the Yasa and Quran. Begin of conflict] – SPb. Eurasiya, 2012. – 368 s.
5. Golden P.B. Wolves, Dogs and Qipchaq religion // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricarum. – Vol. 50 (1-3). – Budapest: Akademia Kiado, 1997. – P. 87-97
6. Martin V. Barymta: Nomadic Custom, Imperial Crime // The Russian Orient: Imperial Borderlands and Peoples. – Washington D.C.: University of California, University of New Orleans, 1995. – P. 32-34.
7. Martin V. Law and Custom in the Steppe: The Kazakhs of the Middle Horde and Russian Colonialism in the Nineteenth Century. – Richmond: Taylor and Francis, 2001. – 244 p.

Пилипчук Я.В.

Запреты у кыпчаков.

Данная статья посвящена запретам у кыпчаков и описанию ответственности за их нарушение. Нарушения, что относились к отношениям власти (измена, нарушение субординации) или интимной сфере (гомосексуализм и супружеская измена), карались смертной казнью. Существование обычая баранта/барымта у кыпчаков было обусловлено невозможностью в не силовой способ восстановить нарушенное право.

Ключевые слова: кыпчаки, запреты, ответственность, смертная казнь, штраф, барымта.

Rylypchuk Ya.V.

Prohibitions of Qipchaqs.

This paper devoted to prohibitions Qipchaqs and description of responsibility for their violation. Legal rules exist in nomadic societies in the forms of customary law. Qipchaqs as Pechenegs, pagan Volga Bulgars and Oghuz and was not legislation in scripture fome. Violation of the magical prohibitions is punishable by a death penalty. According pagan beliefs of Turkic nomads, breaking of magical prohibitions could cause retaliation by Gods. Aristocracy had the right to punish and make legal decisions. Violations, that concerned the relations of power (treason, insubordination) or intimate sphere (homosexuality and adultery), punishable by death. The existence of custom baranta/barymta was not due to the inability to force a way to restore the violated rights. This solution was not unique to one of the Turks. Restoring violation of rights by forces were universal practice. Research of prohibitions among Qipchaqs allows to fill existing gaps in Nomad studies. Study of prohibitions allows more accurately understand the structure of everyday life of Qipchaqs.

Key-words: Qipchaqs, prohibitions, responsibility, death penalty, fine, barimta.

УДК 341.31:355.422.2 (517:477.4/51)

Р.В. БАБЕНКО

**ОБОРОНА МІСТ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ РУСІ ПІД ЧАС
МОНГОЛЬСЬКОГО ВТОРГНЕННЯ 1240-1241 рр.**

Розглядаються і аналізуються бойові дії на Пороській лінії укріплень і завоювання Київського князівства, захват оборонної лінії вздовж кордонів Київського і Волинського князівств, а також завоювання Галицько-Волинської Русі. Розкриваються особливості оборонної тактики мешканців міст, фортець і замків. З'ясовуються характерні прийоми облоги і штурму укріплень які застосовувалися монгольськими військами.

З'ясовано, що збройні сили Русі в технічному і тактичному відношенні переважали супротивника, але було відсутнє єдине командування. Під час завоювання Південно-Західної Русі монголи не застосовували тактику наступу широким фронтом а діяли окремими підрозділами. Бату-хан не проводив тотальної зачистки території.

Ключові слова: монголи, Південно-Західна Русь, Бату-хан, оборона.

Оборона міст Південно-Західної Русі – один із самих трагічних і дискусійних моментів вітчизняної історії. Починаючи з доби бронзи, на терени України не раз вторгалися завойовники, що супроводжувалося грабунками і вбивствами. Але в порівнянні з

попередніми епохами дана подія знайшла відбиття в писемних свідченнях очевидців. Відмінна риса деяких, особливо руських і європейських джерел – виняткова емоційність в висвітленні руйнувань і грабунків, створює враження абсолютного винищення і сплюндрування Русі. Між тим значний комплекс матеріальних джерел, значно розширює уявлення про масштаби монгольських завоювань і робить дану проблему знову актуальною. Метою статті є відновлення картини русько-монгольського протистояння 1240-1241 рр.

Джерельна база дослідження включає в себе писемні та археологічні дані. Писемні джерела різноманітні за характером написання і географією походження. Це твори арабських [30], перських [24; 25; 26; 29], монгольських [28] авторів, руські літописи – Іпатіївський і Лаврентіївський [20], західноєвропейські джерела – англійські хроніки [21], записки мандрівників – Карпіні [12], Рубрука [12], Юліана [1], Ц. де Бріда [35]. Археологічні дані представлені опублікованими даними розкопок Києва [14; 31], літописних міст: Ізяслава [22], Плісненська [19], Комарівського поселення, поселень Поросся [8; 9; 10] та Потетерів'я [5; 39], Галицької [23] та Волинської земель [32].

Тема вторгнення монгольських завойовників в Південно-Західну Русь неодноразово висвітлювалася в працях вітчизняних і зарубіжних дослідників. Однак, аспект оборони міст Південно-Західної Русі не був окремим об'єктом дослідження. Серед робіт XIX ст. варто відмітити праці І.М. Березіна [2], М. Веселовського [4], М.М. Іваніна [11]. Але в більшості їх висновки базуються на даних руських джерел, а тому, оцінці монгольських завоювань вони не відходять від літописної традиції, яка формує уявлення про повне знищення людності в Південно-Західній Русі в результаті вторгнення 1240-1241 рр. В XX ст. з введенням в обіг нових писемних і головне архео-логічних джерел формується новий підхід в оцінках даних подій. У дослідженнях «євразійців» – Г.В. Вернадського [3], Е. Хара-Давана [35], Л.Н. Гумільова [7] простежується тенденція до зменшення масштабів завданих руйнувань і негативних наслідків монгольського вторгнення. Але і тут не приділялася увага особливостям перебігу бойових дій в Південно-Західній Русі. Тільки в працях В.В. Каргалова [13], А.Н. Кір-пічнікова [16], В.Б. Кошечєва [18], П.П. Толочка [31] і М. Котляра [17], висвітлюються окремі аспекти монгольського вторгнення в даний регіон. В зарубіжних дослідженнях, серед яких варто відмітити Р. Груссе [6], Дж. Феннела [34]. Південно-Західна Русь не розглядається взагалі або розглядається в руслі монгольської політики по відношенню до північно-східних руських земель. Таким чином, проблема опору монгольським завойовникам в Південно-Західній Русі не набула достатнього висвітлення в вітчизняній літературі.

Писемні джерела засвідчують, що восени 1240 р. монгольські війська, очолені Бату-ханом, розпочали широкомасштабне вторгнення в Південно-Західну Русь. За літописними даними у монгольському війську були загони рідного брата Бату-хана – Орди, племінника Бірюя, двоюрідних братів Байдара, Гуюка, Кадана, Бучека і Менгу. Їх посилювали підрозділи темників Субедея і Бурундая [20, С. 395].

Проте, східні джерела вказують, що напередодні вторгнення в Південно-Західну Русь, склад монгольських західних сил зазнав якісних і кількісних змін. Перш за все, найбільш боєздатні корпуси царевичів Гуюка і Менгу Угедей-каан замінив ордами Кадана, Бурі і Бучека [25, С. 39-40]. Очевидно це було зумовлено бажанням послабити Бату-хана і зменшити обсяги майбутніх завоювань. Але й без цього його армія була значною. Перські джерела вказують, що на момент вторгнення в Угорщину під командуванням Бату-хана перебувало 200 тис. чол. [29, С. 145-146].

Проте, дослідники не схильні підтримувати цю кількість. За виключенням М. Іваніна, який, очевидно посилаючись на свідчення Плано Карпіні, вказував, що монгольські завойовники в кінці 1240 р. склали армію в 600 тис. чоловік [11, С. 180] більшість вказують цифру близькою до 150 тис.: Е. Хара-Даван – 122 – 150 тис. чол. [35, С. 156], В.В. Кошечєв 130-150 тис. чол., з яких 50-60 тис. – монголи [18, С. 132], В.В. Каргалов – 120-140 тис. чол. [13, С. 73], Г.В. Вернадський – 120 тис. чол. (50 тис. власне монголів і 70 тис. союзних військ) [3, С. 57], А.М. Кірпічников оцінює кількість завойовників в 100-150 тис. чол. [15, С. 5]. Однак в сучасній історіографії спостереігається тенденція до зменшення

кількості монголів в Західному поході. На думку Ч. Чойсамби, всі сили Бату-хана, з врахуванням мобілізації старших синів і підкорених народів, нараховували 40 – 50 тис. чол. [38, С. 68]. Але в будь-якому разі армія Бату-хана перевищувала за своєю кількістю армії всіх вірогідних супротивників. Сучасники, порівнювали його військо з сараною і мошкaroю [29, С. 85].

Особовий склад був досить різномірним і підрахувати його кількість дуже складно. Власне монголів було біля 4 тис. [24, С. 177], які до того ж розподілилися між чотирма братами-Джучідами (Бату, Берке, Орда, Шейбан і Тангут). У війську значну кількість становили половці, що перейшли на бік монголів в Поволжжі [1, С. 84-85; 30, С. 540-541]. Можливо частково саме вони увійшли до авангарду, яким командував Шейбан [26, С. 37-39]. За свідченням Шереф-ад-діна Йезді, в авангарді їх перебувало 2 тис. чол. [29, С. 145-146]. Очевидно, під його командуванням знаходилися і мордов-ські загони, які відрізнялися особливою жорстокістю [21, С. 154]. Їх перебування в армії Бату-хана підтверджує і брат Ц. де Брід, додаючи, що крім них були загони з волзьких булгарів [36, С. 112]. Крім них у війську були русичі, черкеси, кипчаки, мажари тощо [25, С. 275].

Субедей був темником і командував підрозділом не меншим за тумен. Під командуванням Бурундая в кампанії по завоюванню Північно-Східної Русі перебувало біля 35 тис. чоловік [18, С. 132]. Очевидно, що в цю кількість треба включати підрозділи Гуюка. Після відкликання тумену Гуюка його сили повинні були становити біля 20 тис. чол., що все одно зберігало за ним статус головного ударного угруповання. Літописні джерела прямо вказують, що Бурундай був найсильніший з поміж інших темників [20, С. 420]. Діючи один він зумів розправитися з військами Юрія Всево-лодовича на р. Сіть. в 1238 р. [38, С. 90]. Орди Кадана, Бурі і Бучека навряд чи пере-вищували сили всього Улусу Джучі. Рашід-ад-Дін вказує, що лише спільними зусил-лями Бату-хан (4 тис. чол.), Кадан і Бурі (2 тис. чол.) захопили Козельськ [26, С. 39].

Отже, більш імовірно, що монгольське кінне військо під час задіяне в Західному поході нараховувало біля 50 тис. кінноти. Просування більшої армії було б проблематичним, на що вказує розрахунок фуражних можливостей монгольського війська, проведений Д.В. Чернишевським. Він доводить, що монгольська армія могла нараховувати не більше, ніж 110 тис. коней (50-55 тис. воїнів) [37, С. 130]. М. Веселовський, ще більше зменшує вірогідну кількість монгольських військ. [4, С. 633-635] На думку Л.М. Гумільова для одного вершника було необхідно не менше трьох коней – їздовий, в'ючний і бойовий. Відповідно, прогодувати півмільйона коней (при армії в 150 тис. чол.) дуже важко. Коні гинули, йшли у їжу воїнам, тому монголи вимагали у міст, що вступили з ними у переговори, не тільки провіанту, але й коней. Тому, монгольке кінне військо складалося з 30 тис. воїнів [7, С. 350].

Встановити, хоча б орієнтовно кількість монгольської піхоти досить складно. Звичайно, в монгольських військах були піхотні підрозділи які, проте під час маршів просувалися на конях (бродники, руські найманці тощо). Але, більш популярним заходом монгольських полководців було залучення для облоги міст у якості передових загонів місцевого населення – «хашару». Його обов'язком було засипання ровів і прик-риття монгольських воїнів під час штурму стін [25, С. 216; 30, С. 18]. Така тактика дозволяла не зменшуючи темпів просування в тил ворога проводити штурм міст і фортець.

Неточні дані літопису можна пояснити двома факторами: свідомою дезінфор-мацією або помилкою літописця. На користь першої обставини свідчить той факт, що з відходом військ Гуяк-хана і Менгу-хана ударна сила армії Бату-хана зменшилася. Адже Гуяк-хан командував всіма частинами Центрального улусу [28, С. 270]. Ці втрати негативно відбивалися на загальній боєздатності західної монгольської армії. По-перше, з цими царевичами відійшли випробувані у боях монгольські воїни, які допомагали підтримувати дисципліну в строкатій, багатоетнічній масі найманців. Які за найменшої нагоди могли виступити проти монголів [12, С. 43]. По-друге, разом з військами Гуюка і Менгу в Монголію відійшла частина змінних коней, які входили до резерву армії Бату-хана. Ці втрати були такими відчутними, що монгольська армія змушена була не розподіляючись на

окремі загони, просуватися на Захід, де вже потім, отримавши поповнення від полонених русичів і половців, знову змогла розподілитися на окремі ударні групи [21, С. 158]. Як відмітив П.П. Толочко, цей випадок безпрецедентний у завойовницькій практиці монголів [31, С. 173]. Це підтверджує і той факт, що під командуванням Орди в польській кампанії вже перебував тумен (10 тис. чол.), до складу якого, очевидно, і входили представники підкорених народів. Окрім того, разом з військом рухалися сім'ї воїнів з рабами і майном [36, С. 123-175]. Фактично, пересувалося декілька орд. Тому не дивно, що літописець зауважив, що під час осади кияни нічого не чули від звуків скрипіння возів, ревіння безлічі верблюдів, іржання стад коней [20, С. 395]. Отже, не зважаючи на значну перевагу в силах, Бату-хан міг приховувати справжню кількість власних військ, прагнучи запобігти марних втрат серед своїх військ на початку походу.

Напередодні вторгнення збройні сили Південно-Західної Русі кількісно значно поступалися армії Бату-хана. За підрахунками М.М. Тихомирова вся Русь, напередодні монгольського вторгнення, могла виставити разом з союзниками (половцями, чорними клобуками) 100 тис. армію (50 тис. чоловік – доля Південно-Західної Русі) [32, С. 139-141]. Ці дані близькі до реальних. Так в битві на р. Калка в 1223 р. взяло участь біля 40 тис. руських військ і 20-25 тис. військ союзників. Але треба враховувати, що в битві брали участь армії 3-х найбільших князів Південної і Південно-Західної Русі, недобиті орди половецького хана Котяна і союзні київському князю клобуки. Як свідчать руські літописи, після поразки додому повернувся лише кожний десятий, загинуло 9 руських князів [20, С. 380-381]. За деякими ж даними, втрати руської сторони становили більше 100 тис. чол. [36, С. 239].

З огляду на те, що пройшло 17 років, здавалося, що сили для опору відновилися. Проте: 1) Була втрачена велика кількість озброєння і обладунків відновити які в повному обсязі економіка Русі не встигла; 2) Велика кількість новобранців загинула в 1223 р.; 3) Смерть князів спровокувала боротьбу за княжі столи, що призвело до нових втрат серед дружинників; 4) Часта зміна київських князів в політичному плані дуже ослабили місто – 1239 р. Князі, що захоплювали Київ, були слабкими чужинцями і, не довіряючи місцевому населенню, спиралися на свою нечисленну дружину і не проводили заходів по реконструкції міських укріплень. Така ситуація призвела до того, що в деякій мірі відновили збройні сили лише Галицьке і Волинське князівства, які проте, не могли сперечатися з потужною монгольською армією поодиноці; 5) В умовах посилення феодальної експлуатації надавати зброю селянам було занадто ризиковано; 6) Низька купівельна спроможність не давала змоги придбати озброєння і обладунки; 7) Навіть за умови тотальної мобілізації, руська армія в переважній більшості була піхотною, що робило її неефективною в боротьбі з легкою кіннотою.

В історіографії побутувала думка про низький рівень боєготовності військ Південно-Західної Русі. На думку М. Березіна вони були стрімкі в нападах, але не здатні до довготривалого бою. [2, С. 224] Однак, руські армії в XIII ст. формувалися на європейський манер – вони були невеликі, і склалися з гарно навчених професійних воїнів. Загалом в технічному і тактичному відношенні вони стояли вище за завойовників [15, С. 5]. Така армія могла тримати в покорі велику феодальну округу, запо-бігаючи або придушуючи неорганізовані і слабо озброєні селянські повстання, та виступала дієвою силою в боротьбі з узурпаторами. Головне завдання княжої дружини – реалізація влади князя. Звичайно, така армія не здатна була протистояти масованій зовнішній збройній агресії з боку кочівників, так само як і не навчене, слабо озброєне народне ополчення.

Отже, напередодні монгольського вторгнення, Південно-Західна Русь гіпотетично могла розраховувати на порівняно невелику добре навчену професійну армію, що складалася з піхоти і важкої кінноти. Ще в часи Романа Михайловича було замінено кольчугу на панцир, що покращило захист від стріл [17, С. 170]. Причому піхотинці відігравали головну роль в битві. Вони пересувалися на конях і спішувалися перед битвою [15, С. 6-8].

Разом з тим, повністю була відсутня легка кіннота. В попередній час її брак компенсувався залученням до війська кочовиків. Галицьке і Чернігівське князівства активно використовували половецькі загони. Але, після поразки в 1223 р. на Калці сусідні з Руссю половецькі орди відкочували до Угорщини [1, С. 84-85; 30, С. 540-541]. Київські князі традиційно спиралися на чорних клобуків, що мешкали в Пороссі. Етнічний склад їх достаменно не відомий. Деякі дослідники звязують їх з алано-яськими вихідцями з Кавказу. Вони прикривали шлях зі степу по бузькому степовому коридору. З XII ст. в них активно проходив процес осідання в стаціонарних посе-леннях, що неминуче призводило до падіння боєздатності. [10, С. 30-62].

На початку осені 1240 р. монгольська армія увійшла в межі Південно-Західної Русі з Південного Сходу. Першими повинні були витримати удар монгольських заво-йовників фортеці укріпленої лінії на р. Рось. Її основу становили городища-замки збудовані вздовж р. Рось для захисту від кочівників. Вони були невеликі за розмірами: їх площа не перевершувала 1 га, але були захщені ярами і болотами [9, С. 97]. Звичайно, гарнізони таких прикордонних фортець могли захистити населення міських околиць від грабунків половців, але витримати удар армії Бату-хана були не здатні.

Очевидно, не покладаючись на захисні стіни, мешканці м. Воїнь вирішили залишити місто без бою (на городищі відсутні сліди штурму і пожежі) [8, С. 52]. Але деякі міста вчинили опір монголам [17, С. 247]. Так, мешканці городища біля хут. Половецького, в середній течії Росі, вчинили опір, але місто було захоплене і спалене. Його долю розділили також мешканці городища на Дівич-горі, на Нижній Росі та мешканці Княжої гори. [9, С. 98-104].

Київ був серйозною перепоною на шляху військ Бату-хана. Щоб захопити таке велике місто монголи змушені були стягнути до нього всі війська. Передові загони монгольського війська з'явилися на Київщині ще на початку осені і частково блокували місто. Очевидно, що саме це має на увазі автор Псковського третього літо-пису, вказуючи що облога продовжувалася 10 тижнів і 4 дні [32, С. 174]. Про тривалість облоги міста пише і Плано Карпіні [12, С. 25]. Можливо, саме тому відсту-паючі дружинники з Поросся не змогли посилити оборону столиці. З підходом основних військ розпочався штурм Києва, який тривав 9 днів [25, С. 45].

Військ для оборони древньої руської столиці не було. В підпорядкуванні тисяцького Дмитра були лише загони для підтримання порядку. Сформоване з населення ополчення було не здатне утримувати широку оборонну лінію укріплень. До того ж частина населення залишила місто рятуючись в оточуючих лісах [20, С. 417]. Однак, навіть там монголи влаштовували облави на втікачів [36, С. 125]. В місті залишилися переважно заможні люди разом з челяддю, які однаково боялися і своїх бідних співвітчизників і загарбників.

Єдине на що покладалися кияни топографія міста. Розташоване на високих пагорбах з 3-х сторін воно було неприступне. Його мури були все ще найпотужні-шими серед давньоруських міст. На валах висотою 12 м і шириною 20-25 м розта-шовувалися дубові стіни, що були посилені кам'яними вежами [14, С. 261]. Лише з боку «Лядських воріт», що знаходилися в низині біля Козячого болота, місто було вразливе. Ця обставина дозволила тисяцькому Дмитру сконцентрувати основні сили для опору на відносно невеликій лінії оборони. Проте, з настанням морозів болото замерзло і монголи змогли застосували стінобитні і металеві машини. За їхньою допомогою 5 грудня були проламані стіни, а оборонці Києва відступили до укріплень «міста Володимира». Розв'язка наступила 6 грудня, коли під руїнами Десятинної церкви були поховані останні оборонці міста [20, С. 395-397].

Зруйнувавши древню столицю Русі, війська Бату-хана захопили околицьні міста-фортеці Вишгород і Білгород, а потім двома колонами рушили на захід – на Володимир і Галич. Шлях монгольської армії проходив через лінію укріплень вздовж річок Тетерів, Случ, Горинь, Південний Буг (прикордонна територія Київської, Волинської і Галицької землі). Вона складалася з як і пороська лінія складалася з невеликих міст-фортець. Посилені населенням округи, які вливалися до лав оборонців, вони перетворювалися на осередки опору загарбникам. Саме тут на деякий час вдалося стримати просування монгольських

військ. Більшість з них була захоплена і спалена. Під фортечними стінами, спаленими будинками, на вулицях знайдено сотні людських кістяків, велику кількість знарядь праці, інструментів ремісників, зброю, прикраси [31, С. 176].

Одними з перших відчули силу монгольського наступу селища в районі правих приток р. Тетерів. Відчайдушний опірзавойовникам чинили жителі городища Райки. З якимось літописним містом його локалізувати складно. Це городище було значним центром округи і мало систему потужних укріплень, яка складалася з ровів і наповнених глиною валів. На валу дитинця захисну стіну посилювали башти. Проте укріплення не змогли захистити мешканців міста. Все городище встелене людськими кістяками. Проте, загарбникам не вдалося пожитися здобиччю. У пожежі загинули і збіжжя і худоба оборонців міста – корови, коні, свині, вівці [5, С. 34-47, 137].

Захопивши Потетерів'я, монгольські загони продовжили рух на Захід. Першим великим містом, що стало перепорою на шляху монгольських загонів, був Колодяжин [20, С. 397]. Це місто-фортеця, очевидно, теж входило до єдиної прикордонної лінії укріплень між Волинським і Київським князівствами. У стратегічному відношенні місто було розташоване дуже вигідно – стояло на одному з виступів плато корінного берега, на висоті 35 м над рівнем річки. З напільного, північного боку місто оточувала подвійна лінія валів і ровів. Західна частина міста обривалася крутим схилом до річки і була неприступна. З півдня і сходу Колодяжин оточували яри, які для надійності були штучно поглиблені і з'єднані з зовнішнім ровом глибиною 4 м і шириною 7 м. Зовнішній вал висотою 4 м був додатково підсилений високою дерев'яною стіною [39, С. 59-66]. Щоб його подолати монголи змушені були застосувати 12 пороків. Проте, і вони не допомогли прорвати укріплену лінію міста. Тому завойовники розпочали переговори з жителями про здачу міста, які врешті погодилися на умови і здалися [20, С. 397]. Можливо, оборонці Колодяжина знали про те, що монголи помилювали болоховські міста, і теж сподівалися на милість загарбників [20, С. 399]. Однак, у плани монголів не входило збереження в тилу такого укріпленого міста. Окрім того, будучи значним феодалним центром, місто акумулювало великі багатства і запаси продовольства. Виконуючи умови здачі, захисники передали свою зброю загарбникам. Проте, в останній момент, міщани розгадали підступні плани монголів і вже обеззброєні вчинили відчайдушний опір. Обман був типовим тактичним прийомом монголів. За словами монаха Ц. де Бріда, який відвідав монголів в 1245 р. «вони спочатку обіцяють великі блага, а врешті-решт нещадно творять нескінченні жорсто-кості» [36, С. 173]. Все населення, Колодяжина, з дітьми включно, було винищене. Про різанину на городищі свідчать знайдені на згарищах скелети людей та велика кількість розрубаних людських кісток. На багатьох черепях містяться сліди від ударів меча або шаблі. Знищивши жителів Колодяжина, монголи забрали всі цінні речі і після цього спалили місто [39, С. 59, 94-121].

Наступними пали під ударами завойовників міста Каменець і Ізяслав. Доля цих міст подібна до попередніх [20, С. 397]. Ізяслав, як і інші міста верхів'я р. Горинь, було типовим містом-фортецею. Його укріплення складалася з багаторядної системи валів і ровів глибиною 4 м і шириною 10-16 м. Загальна глибина укріпленої лінії становила 50-100 м. [22, С. 67-70].

Наявність таких укріплень в Ізяслав свідчать, що це місто теж було засноване як прикордонна фортеця, але з часом перетворилося на центр феодалної округи. Гарнізон міста, як і в аналогічних феодалних центрах, складався з професійних воїнів-дружинників. Можливо, це була важка кіннота [16, С. 82]. На згарищі знайдені шпори з срібними і золотими насічками, шолом з залишками срібного патирування, орнаментована булава з шиферу [22, С. 70]. Під руїнами надворотної башти знайдено скелет руського воїна-воєначальника в кольчuzі, шоломі, з мечем і списом [16, С. 69].

Як показав попередній хід подій, монголи прагнули захопити такі феодалні центри, для поповнення припасів. Тому в жителів міста не було іншого виходу, крім запеклого опору загарбникам. В результаті, всі мешканці міста – 1,5 тис. чоловік – були перебиті [27, С. 208-211]. Місто перетворилося на цвинтар, де згарища були перемішані з людськими кістяками [22, С. 72].

Проте, сильно укріплені міста: Крем'янець, Холм і Данилів, монгольські війська змушені були обійти. Можливо, ці міста лежали поза маршрутом основної колони, а невеликі загони не мали змоги штурмувати укріплення, через свою нечисленність і відсутність облогових пристроїв. Окрім того, Бату-хан не планував надовго затримуватися на руських землях. Тому більш укріплені міста змогли витримати удар окремих монгольських загонів, а деякі, як міста Болохівської землі, не маючи надійних укріплень, добровільно здалися монголам.

Про штурм монголами центрів Галицько-Волинської Русі відомостей дуже мало. Іпатіївський літопис лиш вказує, що місто було «взяте списом», а населення знищене [20, С. 398]. Рашід-ад-Дін уточнює, що штурм Володимира Волинського тривав 3 дні [25, С. 45]. Розлючені впертим опором загарбники вчинили жорстокі катування, забиваючи металеві гвіздки в голови полонених. Данило Романович нічого не зробив для поліпшення оборони міста. Очевидно, що воно було приречене не дивлячись на потужні укріплення, які були одні з найпотужніших в регіоні [17, С. 250]. Доля Галича нічим не відрізнялася від долі столиці Волинського князівства [20, С. 397-398]. Завершивши військові дії на Русі, війська Бату-хана на початку весни 1241 р. вторглися в угорські і польські землі [20, С. 398; 25, С. 45].

В писемних джерелах відзначаються значні масштаби руйнувань невеликих міст у Волинському і Галицькому князівствах [25, С. 45; 20, С. 398]. Археологічні дані підтверджують, що на всій території Галицького князівства спостерігається масове припинення життя на городищах і селищах в середині XIII ст. (Плісненськ, Ясенів, Олесько, Більче Золоте, Зеленче, Болотня, Звенигород, Городов, Василів тощо) [31, С. 177]. Захоплення їх супроводжувалося масовими вбивствами жителів. Так на городищі в с. Городниця, Городенківського району Івано-Франківської області, були зафіксовані сліди потужної пожежі, а в житлах були знайдені кістяки дітей і дорослих людей з ознаками розчленування, що можуть бути пов'язані з подіями 1240-1241 рр. [23, С. 49-50]. Проте, не варто беззастережно пов'язувати загибель цих міст з монгольським завоюванням. Так, у культурному шарі того ж городища в с. Городниця відсутні археологічні матеріали характерні для монгольських загарбників. Матеріали розкопок літописного Плісненська, що входило до складу Галицького князівства, взагалі вказують на те, що це велике феодальне місто занепало лише в другій половині XIII ст. [19, С. 56].

Після відходу монгольських військ Південно-Західна Русь, як і інші об'єкти монгольської агресії, була сильно спустошена. Були зруйновані важливі державні центри, такі як Київ, Галич і Володимир Волинський. Спалено багато невеликих селищ та міст. Кількість людських втрат взагалі важко підрахувати. Лише в одному місті, такому як Ізяслав, було вбито біля 1,5 тис. жителів. Дані ж перських джерел, вказують, що загальна кількість вбитих під час монгольського нашествия в Східну Європу становила 270 тис. чол. [29, С. 85, 146]. Окрім того велика кількість населення потрапила в полон, а потім була переселена в золотоординські міста [12, С. 84]. Там руські полонені, очевидно, перебували в статусі державних рабів [33, С. 8].

Отже, можна відзначити, що вдалі дії монгольського війська на Русі, а потім і в Європі, були обумовлені цілим рядом факторів: 1) монгольська армія значно переважала руські війська за чисельністю; 2) монгольські воєначальники були більш досвідченні у веденні бойових дій; 3) монгольські полководці досконало володіли мистецтвом психологічної війни (сіяння розбрату в стані ворога, дезінформація, залякування тощо); 4) монголи застосовували в бою місцевих жителів і військово-полонених, на яких припадала вся сила першого удару; 5) варто відзначити майстерність і точність монгольських лучників, витривалість кінноти і невибагливість простих воїнів, що дозволяло позбутись громіздкої системи постачання; 6) застосування облогових машин (тарани, катапульти, тощо) дозволило захопити сильно укріплені міста. Всі ці фактори у поєднанні з суворою дисципліною, що панувала у війську під час війни, робили строкате монгольське військо єдиною воєнною силою, здатною знищити будь-яку армію середньовіччя.

Збройні сили Русі в технічному і тактичному відношенні переважали супротивника. Але й навіть за умови об'єднання руських дружин, не дивлячись на майстерність воїнів, у

...
русських князівств не було шансів на перемогу. На Русі не було досвідчених полководців, здатних керувати великою армією, тай час на збори єдиної армії був втрачений ще в 1235 р. У такій ситуації необхідно було або підкорятися, або відводити війська. Проте руські князі проявили бездіяльність. Рятуючись, населення змушене було сподіватися на власні сили і укріплення. Самі князі не брали участі в захисті міст, а рятувалися за кордоном. В результаті мешканці міст були кинуті напризволяще і самі вирішували як поводитися з загарбниками: одні чинили відчайдушний опір і були знищені, інші залишали міста і ховалися в лісах або добровільно здавалися.

Разом з тим, можна відзначити, що під час завоювання Південно-Західної Русі на відміну від північно-східних руських князівств, монгольська армія не застосовувала тактику наступу широким фронтом, як відзначають деякі дослідники [38, С. 111]. Натомість головні сили пройшли двома колонами. Під час цього вторгнення захоплювалися переважно великі княжі центри, і поселення, що лежали на шляху агресорів. В зв'язку з цим, більша частина земель Південно-Західної Русі не зазнала тотального погрому, на відміну від Північно-Східної Русі. Саме тому, помилковою, на наш погляд, є точка зору про повне знищення Південно-Західної Русі. Бату-хан не проводив тотальної зачистки територій, як в Північно-Східній Русі. Як наслідок, Південно-Західну Русь монгольське нашествя не обезкровило. Вже в 1245 р. в Києві перебували купці з Генуї, Венеції, Пізи і Акри. Ті ж літописи свідчать, що життя в Південно-Західній Русі після 1241 р. продовжувалося, а міста швидко відбудовувалися [20, С. 398-400]. Ця агресія показала, завоювання Південно-Західної Русі не відбулося: князі не визнали зверхність монголів. За характером вторгнення можна порівнювати це вторгнення з великим грабівницьким набігом.

1. *Анинский С.А.* Известия венгерских миссионеров XIII – XIV вв. о татарах и Восточной Европе // Исторический архив. – 1940. – Т. III. – С. 71-94.
2. *Березин И.Н.* Первое нашествие монголов на Россию // ЖМНП, 1853, № 9 (79). – С. 221-250.
3. *Вернадский Г.В.* Монголы и Русь. История России. – Тверь-Москва: «Леан-Аграр», 1997, кн. 3. – 480 с.
4. *Веселовский Н.* Золотая Орда // Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и А. Евфрона. – СПб., 1894, т. 24. – С. 633-635.
5. *Гончаров В.К.* Райковецкое городище. – К.: Изд-во АН УССР, 1950. – 219 с.
6. *Груссе Р.* Чингисхан: Покоритель Вселенной. – М.: Мол. Гвардия, 2002. – 285 [3] с.
7. *Гумилев Л.Н.* Древняя Русь и Великая Степь. – М.: «Тов-во Клышников, Комаров и К^о», 1992. – 512 с.
8. *Довженко В.И.* Городища и селища на Руси и Росаве // КСИА АН УССР. – 1955. – № 5.
9. *Довженко В.И.* Древнеруські городища-замки // Археологія, т. XIII, 1961 р. – С. 95-104.
10. *Земли Южной Руси в IX-XIV вв.* – К.: Наукова думка, 1985. – 134 с.
11. *Иванин М.М.* О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингиз-хане и Тамерлане. – СПб.: «Общественная польза», 1875. – 252 с.
12. *Иоанн де Плано Карпини.* История Монголь. *Вильгельм де Рубрук.* Путешествие в восточные страны. – СПб.: «Изд-во А.С. Суворина», 1911. – 224 с.
13. *Каргалов В.В.* Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси. – М.: «Высшая школа», 1967. – 263 с. с карт.
14. *Каргер М.К.* Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1958, т. I. – 579 с. с ил.
15. *Кирпичников А.Н.* Военное дело на Руси в XIII-XV вв. – Л.: «Наука», 1976. – 103 с.: с ил.
16. *Кирпичников А.Н.* Массовое оружие ближнего боя из раскопок древнего Изяславля // КСИА. – 1978. – № 155. – С. 80-86.
17. *Котляр М.* Данило Галицкий. – К.: «Альтернативи», 2002. – 328 с.; іл.
18. *Коцеев В.Б.* Еще раз о численности монгольского войска в 1237 году // ВИ. – 1993. – №10. – С. 131-135.
19. *Кучера М.П.* Древній Плісненськ // АП. – 1962. – т. XII. – С.3-56.
20. *Літопис Руський.* (Переклад з давньоруської *Л.Є. Махновця*). – К.: «Дніпро», 1989. – XVI+591 с. з карт.
21. *Матузова В.И.* Английские средневековые источники IX-XIII вв. Тексты, переводы, комментарии. – М.: «Наука», 1979. – 268 с.
22. *Пескова А.А.* Древний город Изяславль // КСИА. – 1981. – № 164. – С. 67-74.
23. *Петегирич В.М.* Пам'ятки часу навали золотоординців на Галицьку землю // Археологія. – 1983. – № 42. – С. 47-51.
24. *Рашид-ад-дин.* Сборник летописей. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1952, т. I, кн. I. – 222 с.
25. *Рашид-ад-дин.* Сборник летописей. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1952, т. I, кн. II. – 316 с.

26. Рашид-ад-дин. Сборник летописей. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1960, т. II. – 280 с.
27. *Рохлин Д.Г.* Кости людей из разрушенного древнерусского городища близ Шепетовки // *Болезни древних людей.* – М.-Л., 1965. – С. 208-211.
28. Сокровенное сказание. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1941. – 200 с.
29. *Тизенгаузен В.Г.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из персидских сочинений. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1941, т. II. – 305 с.
30. *Тизенгаузен В.Г.* Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из сочинений арабских. – СПб.: «Издано на иждивения графа С.Г. Строганова», 1884, т. I. – 563 с.
31. *Толочко П.П.* Древняя Русь. Очерки социально-политической истории – К.: “Наукова думка”, 1987. – 248 с.
32. *Тихомиров М.Н.* Древнерусские города // *Ученые записки Моск. гос. ун-та.* – М.: «Наука», 1946. – С. 44-56.
33. *Федоров-Давыдов Г.А.* Культура и общественный быт золотоордынских городов. – М.: Наука, 1964. – 11 с.
34. *Феннел Джон.* Кризис средневековой Руси (1200-1304). – М.: Прогресс, 1989. – 296 с.
35. *Хара-Даван Э.* Чингис-Хан как полководец и его наследие. (2-е издание). – Элиста: «Калмыцкое книжное издательство», 1991. – 222 с. с ил.
36. Христианский мир и Великая Монгольская Империя. Материалы францисканской миссии 1245 года. – СПб.: «Евразия», 2002.
37. *Чернышевский Д.В.* “Приидоша бесчислены, яко пружы” // *ВИ.* - 1989. - № 2. - С. 126-131.
38. *Чойжилжавын Чойсамба.* Завоевательные походы Бату-хана. – М.: «Идея-Пресс», 2006. – 168 с.
39. *Юра Р.О.* Древній Колодяжин // *АП України.* – 1962. – т. XII. – С. 57-130.

References

- Aninskiy S.A.* Izvestsiia vengerskikh missionerov XIII - XIV vv. o tatarakh v Vostochnoy Evrope // *Istoricheskiy arkhiv.* - 1940. - T. III. - S. 71-94.
- Berezin I.N.* Pervoe nashestvie mongolov na Rossiю // *ZhMNP*, 1853, № 9 (79). - S. 221-250.
- Vernadskiy G.V.* Mongoly i Russia. Istorija Rossii. – Tver-Moskva, «Lean – Agrar», 1997, T. 3. - 480 s.
- Veselovskiy N.* Zolotaya Orda // *Entsyklopedicheskiy slovar A.F. Brokgausa i A. Efrona.* - St. Petersburg, 1894, T. 24. - S. 633-635.
- Goncharov V.K.* Raykovetskoe gorodische. - K., 1950. - 219 s.
- Grusse R.* Chingis Khan: Pokoritel vselennoy. - Moscvva: 2002. - 285 [3] s.
- Gumilev L.N.* Drevniaya Rus and Velikaya steppe. - M.: «Tov-vo Klishnykov, Komarov & Co.», 1992. - 512 s.
- Dovzhenok V.I.* Gorodischa i selischa na Rossi i Rosave // *KSIA AN USSR.* - 1955. - № 5.
- Dovzhenok V.I.* Drevnorusski gorodischa-zamki // *Arkheologiya*, T. XIII, 1961. - S. 95-104.
- Zemli Yuznoy Rusi v IX-XIV vv.* - Kyiv: «Naukova Dumka», 1985. - 134 s.
- Ivanin M.M.* O voennom iskustve i zavoevaniyakh Mongolo-Tatar i sredneaziatskikh narodov pri Chingiskhane and Tamerlane. - St. Petersburg, 1875. - 252 s.
- Ioann de Plano Karpini.* Istorija Mongalov. *Vilgelm de Rubruk.* Puteshestvie v vostochniya strany. - St. Petersburg: «Izd. A.S. Suvorin», 1911. – 224 s.
- Kargalov V.* Vneshnepoliticheskie factory razvitiya feodalnoy Rusi. - M., 1967. - 263 s.
- Karger M.K.* Drevniy Kiev.- Leningrad: Izd- vo AN USSR, 1958, T. II. - 579 s.
- Kirpichnikov A.N.* Voennoe delo na Rusi v XIII-XV vv. - Leningrad: «Nauka», 1976. - 103 s.
- Kirpichnikov A.N.* Massovoe oruzhie blizhnego boia iz raskopok drevnego Iziaslavlia // *KSIA.* - 1978. - № 155. - S. 80-86.
- Kotlyar M.* Danylo Halitskyi. - K.: «Alternatyvy», 2002. - 328 s.
- Koshcheev V.B.* Escho raz o chislenosti mongolskogo voyska v 1237 godu // *VI.* - 1993. - № 10. - S. 131-135.
- Kuchera M.* Drevniy Plisnensk // *AP.* - 1962. - T. XII. - S. 3-56.
- Litopys Russkiy.* - K.: «Dnipro», 1989. - XVI + 591 s. z cart.
- Matuzova V.I.* Angliyskie srednevekovye istochniki IX-XIII vv. Texty, perevody, commentarii. - Moskva: «Nauka», 1979. - 268 s.
- Peskova A.A.* Drevniy gorod Iziaslavl // *KSIA.* - 1981. - № 164. - S. 67-74.
- Petehirysh V.M.* Pamiatki chasu navaly zolotoordyntsviv na halytsku zemliu // *Archeolohiya.* - 1983. - № 42. - S. 47-51.
- Rashid ad - Din. Sbornik letopisey. - Leningrad: Izd- vo AN USSR , 1952 , T. I, Ch.I. - 222 s.
- Rashid ad - Din. Sbornik letopisey. - Leningrad: Izd- vo AN USSR , 1952 , T. I, Ch.II. - 316 s.
- Rashid ad - Din. Sbornik letopisey. - Leningrad: Izd- vo AN USSR , 1960, T. II. - 280 s.
- Rokhlin D.G.* Kosti liudey iz razrushennogo drevnerusskogo gorodishcha bliz Shepetovki // *Bolezni drevnikh liudey.* - Leningrad, 1965. - S. 208-211.
- Sokrovennoe skazanie. - Leningrad: Izd-vo AN SSSR, 1941. - 200 s.
- Tizengauzen V.G.* Sbornik materialov, otnosiashchikhsia k istorii Zolotoy Ordy. - Leningrad: Izd-vo AN

- USSR, 1941, T. II. - 305 s.
30. *Tizengauzen V.G.* Sbornik materialov, otnosiashchikhsia k istorii Zolotoy Ordy. Izvlecheniya iz sochineniy arabskikh . - St. Petersburg: «Izdano na izhdeveniya grafa S.G. Stroganova», 1884, T. II. - 563 s.
  31. *Tolochko P.P.* Drevniaya Rus. - K.: Naukova Dumka, 1987. - 248 s.
  32. *Tikhomirov M.N.* Drevnerusskie goroda // Uchenye zapiski Mosk. Gos.un-ta. - Moskva: "Nauka", 1946. - S. 44-56.
  33. *Fedorov-Davydov G.A.* Kultura i obshchestvennyu byt Zolotoordynskikh gorodov. - Moskva: «Nauka», 1964. - 11 s.
  34. *John Fennel.* Krizis srednevekovoy Rusi (1200-1304). - Moskva: «Progress», 1989. - 296 s.
  35. *Khara-Davan E.* Khingis Khan kak polkovodets i ego nasledie (2-e izdanie). - Elista «Kalmytskoe knizhnoe izdatelstvo», 1991. - 222 s.
  36. Hristianskiy mir i Velikaya Mongolskaya Imperiya. Materialy frantsyskanskoy missii 1245 goda. - St. Petersburg: «Euraziya», 2002.
  37. *Chernyshevskiy D.* «Prydosha beschysleny, yako pruzy» // VI. - 1989. - № 2. - S. 126-131.
  38. *Choyzhylzhavin Choyzamba.* Zavoevatelnye pokhody Batu Khana. - M.: «Idea-Press», 2006. - 168 s.
  39. *Yura R.* Drevniy Kolodiazhyh // AP Ukraine. - 1962. - T. XII. - S. 57-130.

Бабенко Р.В.

Оборона городов Юго-Западной Руси во время монгольского вторжения 1240 – 1241 гг.

Рассматриваются и анализируются боевые действия на Поросской линии укреплений и завоевания Киевского княжества, захват оборонительной линии вдоль границ Киевского и Волынского княжеств, а также завоевание Галицко-Волынской Руси. Раскрываются особенности оборонительной тактики жителей городов, крепостей и замков. Выясняются характерные приемы осады и штурма укреплений которые применялись монгольскими войсками.

Выяснено, что вооруженные силы Руси в техническом и тактическом отношении превосходили противника, но при этом отсутствовало единое командование. Во время завоевания Юго-Западной Руси монголы не применяли тактику наступления широким фронтом, а действовали отдельными подразделениями. Бату-хан не проводил тотальной зачистки территорий.

Ключевые слова: монголы, Юго-Западная Русь, Бату-Хан, оборона.

Babenko R.V.

Defensive of cities of South-West Rus in time mongolian encroachment 1240 – 1241.

The aim of researth is to demonstrant fighting action between troops of the Mongols and the Rus population of the South-West Rus terretory. Particularities defensive tactics are opened inhabitans towns, fortresses and castles. We find out characteristic techniques of siege and storming fortifications that Mongols troops used.

We describe the forces of opposing sides in this work: determin the amount, personnel and structural units. Offensive and defensive types of weapons are analyzed. The bighting Porosskiy's fortifications lines and the conquest of Kiev principality, the capture defensive line along the forder of Kiev and Volyn principalities and also the conquest Galician-Volyn Rus are reviewed end analyzed. The scale of destruction and loss of life in the Rusthenian lands are established. Logic and general scientific methods are used in the research – analysis, synthesis, analogy, comparison, simulation, synthesis , induction, deduction. Method of historical comparision is widely used. One of the most important for disclosure problems is comparative-historical method. We use interdisciplinary methods caused by application of archaeological sources.

We have discovered that the armed forces of Rus dominated the enemy in the technical factors but there was absence of unified command. The Mongols did not use attack tactics of a broad front in the conquest of the South-West Rus bat operated as seperate divisions. Batu Khan did not make a total stripping of the territory and the native population continued to in the South-West of Rus.

Keywords: Mongols, South Zahidna Russia, Batu Khan, defense.

УДК 346.232(47+57)

С.О. Осмоловський

**СТАНОВА ОРГАНІЗАЦІЯ ПІДПРИЄМЦІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
У XVIII — XIX СТОЛІТТЯХ**

Розглядаються ключові аспекти розвитку купецьких гільдій у Росії, які створили економічні і соціальні передумови для перетворення підприємців у самостійний клас. Проаналізовано чинники, що визначали це перетворення у правовому полі Російської імперії та суперечливі наслідки станово-корпоративної організації купецтва для підприємництва і ділової ініціативи.

Ключові слова: підприємець, купець, гільдія, станова – корпоративна організація.

Актуальність наукового дослідження історії підприємництва зумовлена цілою низкою причин. Без знання історії підприємницької справи, без узагальнення і творчого використання досвіду торговців, промисловців і банкірів неможливі ні формування нового типу господарника-підприємця, ні цивілізована перебудова економіки. У масовій свідомості й досі зберігається упередженість щодо власника, панують навіяні класичною літературою образи підприємців як хижих, обмежених,